

УДК 930.2(477):06.055.2 І.КРИП'ЯКЕВИЧ

Ярослав ІСАЄВИЧ

АРХІВОЗНАВСТВО І ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО В ПРАЦЯХ І. П. КРИП'ЯКЕВИЧА

(до 80-річчя з дня народження)

Визначний український учений, академік Академії наук УРСР Іван Петрович Крип'якевич збагатив науку працями, що стосуються різних періодів історичного минулого України. Однак найбільш плідно і всебічно він займався дослідженням феодального суспільства. Важко було б знайти таку проблему з історії України доби феодалізму, яка у тій чи іншій мірі не висвітлювалася б у книгах, статтях, рецензіях академіка Крип'якевича¹. І. П. Крип'якевич здійснив цілий ряд публікацій архівних документів XVI – першої половини XIX ст. Крім того, чимало джерел він опублікував у додатках до своїх наукових розвідок. Характерною особливістю всіх його праць є глибоке знання архівів, майстерність джерелознавчого аналізу. Без перебільшення можна сказати, що питання архівознавства і джерелознавства залишаються в центрі уваги І. П. Крип'якевича протягом усієї його багаторічної наукової діяльності.

І. П. Крип'якевич почав працювати в архівах у 1904 р., будучи ще студентом першого курсу Львівського університету. Вже протягом першого семестру він зайнявся дослідженням купецьких торговельних записів з XVII ст., які зберігались у міському архіві. В січні 1905 р. студент-дослідник виступив на засіданні історико-філософської секції Наукового товариства ім. Шевченка (далі – НТШ) з доповіддю про рахункову книжку Шольца і Боїма за 1600–1604 рр. Трохи згодом на цій же секції було заслухано повідомлення про подібну книгу купця Гайдера (1616–1634, 1646 рр.) і фрагменти книги Вільчка (1674 р.)². Перші дві книги стали темою підготовленої І. Крип'якевичем публікації “Матеріали до історії торгівлі Львова” (Записки НТШ. т. 65, 1905, стор. 1–46 третьої пагінації). Особливо цікавою виявилась книжка записів про купівлю і продаж сукна крамницею Мельхера Шольца і Павла Боїма (Бойма). І. П. Крип'якевич дав опис цієї пам'ятки і опублікував записи про всі торговельні операції, згрупувавши їх за територіальною та хронологічною ознаками. Для більш наочного уявлення про обсяг і характер торгівлі подано чотири зведені таблиці. Також за книгою рахунків (“Шульдбух”) львівського купця Матвія Гайдера І. П. Крип'якевич подав усі записи про окремі контракти, впорядкувавши їх за походженням купців. Такий метод публікації полегшив використання пам'ятки іншими дослідниками. Видані І. П. Крип'якевичем матеріали купецьких облікових книг є унікальними: до цього часу немає інших

¹ Список основних праць І. П. Крип'якевича див. у кн.: Іван Петрович Крип'якевич. Короткий бібліографічний покажчик. Склад О. Д. Кізлик. Львів, 1958 (Львівська бібліотека АН УРСР).

² Хроніка НТШ. – 1905. – № 22. – С. 20–22.

публікацій джерел цього виду. Не дивно, що стаття молодого дослідника привернула до себе увагу широких наукових кіл і використовувалася багатьма вченими.

Крім “Матеріалів до історії торгівлі Львова”, І. П. Крип’якевич протягом 1905 р. опублікував уривок з київського стародруку 1712 р. – відомої “Іфії ієрополітики” (Варіант байки Хмельницького. – Записки НТШ, т. 68) і три документи про “штрафування пароха с. Ходиванець на Холмщині за “невластиві вислови”, зокрема в питанні про вимову літери “fe” (“Литературный спор” в Холмщині 1872 року. – Записки НТШ, т. 66). Наступного року І. П. Крип’якевич зробив на засіданні історико-філософської секції НТШ доповідь про рукописну автобіографію Миколи Лаврисевича, яка містила певні відомості про побут Холмщини в першій половині XIX ст.³ Найцікавіші фрагменти автобіографії було опубліковано в “Записках Наукового товариства ім. Шевченка” (т. 73, стор. 143–157).

Деякі з археографічних праць І. П. Крип’якевича залишились у рукописі. Зокрема, готуючи розвідку про становище українського населення Львова в першій половині XVI ст.⁴, він упорядкував до друку збірку матеріалів на цю тему, виявлених серед найдавніших консулярних (радецьких) книг львівського магістратського архіву. Збірка складається з 972 актів за 1460–1550 рр.⁵ Це переважно записи про купівлю-продаж, боргові зобов’язання, угоди про поділ майна, заповіти тощо. За тим же джерелом було підготовлено “Матеріали до історії торгівлі Львова 1501–1550 рр.” (203 акти). На жаль, обидві збірки не опубліковані, хоч рукопис їх зберігся в особистому архіві упорядника.

Враховуючи заслуги молодого історика в справі публікації історичних джерел, археографічна комісія НТШ 25 лютого 1906 р. обрала його своїм членом⁶. Пізніше І. П. Крип’якевич став дійсним членом товариства і секретарем історико-філософської секції⁷. За дорученням археографічної комісії НТШ він у 1906 та 1907 рр. виїжджав до Кракова для роботи в тамтешніх архівних збірках, насамперед у рукописних відділах бібліотек (ім. Чарторийських та при Ягеллонському університеті). Результатом пошуків у цих бібліотеках, а також у львівському Оссолінеумі було упорядкування збірки актів “Матеріали до історії української козаччини”. Т. 1. Документи по рік 1631. За ухвалою археографічної комісії цю збірку було видано в 1908 р. як VIII том “Жерел до історії України-Русі”⁸. У вступному слові видавець дав загальну характеристику опублікованих ним матеріалів. Серед них – листи козацьких гетьманів та інструкції козацьким послам, що їм “старший і все Військо Запорозьке” доручали вести переговори з польським урядом. Численні матеріали про походи козаків на турецькі володіння було виявлено в матеріалах сеймів Речі Посполитої та провінційних сеймиків, у листах польських королів і гетьманів, турецьких султанів та паш тощо. За своїм значенням виділяються джерела про славний морський похід 1614 року на Синоп, про заслуги козаків у Хотинській війні 1621 р., реєстр тринадцяти козацьких полків, що взяли участь

³ Там само. – 1905. – № 27. – С. 7.

⁴ Була виголошена на історичному семінарі у Львівському університеті влітку 1906 р., а пізніше опублікована в Записках НТШ під назвою “Львівська Русь в першій половині XVI віку” (Записки НТШ. – Т. 77. – С. 97–106; Т. 78. – С. 26–50; Т. 79. – С. 5–51).

⁵ Див. Записки НТШ. – Т. 77. – С. 84–87.

⁶ Хроніка НТШ. – 1906. – № 26. – С. 15.

⁷ Там само. – 1912. – № 49. – С. 17–18.

⁸ Там само. – 1906. – № 27. – С. 11–12; 1907. – № 30. – С. 11.

у цій війні. Викликало зацікавлення наукової громадськості опублікування листа польського короля Стефана Баторія від 9 квітня 1582 р. Цей документ дав у свій час привід для легенди, що, мовляв, Баторій створив козацьку організацію. Знахідка і джерелознавчий аналіз листа дозволили І. Крип'якевичу переглянути ряд найважливіших питань початкової історії Запорозького війська.

Після закінчення університету (1908) Іванові Крип'якевичу довелося працювати гімназійним учителем. Незважаючи на несприятливі умови, він продовжує науково-дослідну роботу, займається в архівах та відділах рукописів бібліотек, дбає про їх поповнення. Виявлені в різних містах і селах Галичини рукописи, дослідник, як правило, передавав до бібліотеки НТШ. Зокрема, 1910 р. він віддав до цієї бібліотеки два повні рукописні співаники та п'ять фрагментів, 1913 р. подарував збірку актів до історії уніатської церкви на Холмщині в другій половині XIX ст., а також збірку галицьких пом'яників XVIII–XIX ст., які є цінним джерелом для генеалогічних досліджень⁹. Подарунки від І. П. Крип'якевича надходили до збірки рукописів НТШ і пізніше¹⁰.

Глибоке знання архівів стало базою для ґрунтовних історичних досліджень. З року в рік у “Записках НТШ” з'являлись усе нові й нові праці І. П. Крип'якевича з різних питань історії України. Важливо відзначити, що більшість його розвідок мала джерелознавчий характер. Зокрема, судовим актам було присвячено статтю “Референдарські суди і їх діяльність в українських землях на переломі XVI–XVII ст.” (Записки НТШ, т. 97, 1910, стор. 175–188). У додатку до статті “З історії м. Підгороддя” опубліковано мовою оригіналу (латинською) привілей про перетворення с. Підгороддя Рогатинського повіту в містечко (1566 р.), а також уривок з королівського привілею 1671 року (Записки НТШ, т. 103, 1911, стор. 191–200). Цінні джерела до історії суспільно-політичної історії було виявлено в листуванні митрополита Рутського з нунцієм Санта Кроче, яке зберігалось у Національному музеї (нині – Львівський державний музей українського мистецтва). Частина згаданого листування було також опубліковано (Нові матеріали до історії соборів 1629 р. – Записки НТШ, т. 116, стор. 5–39). Проте в центрі наукових зацікавлень І. П. Крип'якевича і далі залишались джерела до історії Запорозького козацтва. В ювілейному збірнику, який НТШ підготувало для вшанування Івана Франка в день сорокаріччя його літературної діяльності, І. П. Крип'якевич опублікував у латинському оригіналі та в українському перекладі лист шведського посла в Польщі Якоба Руселя до запорозьких козаків від 21 червня 1631 р.¹¹ Лист Руселя вже використовувався рядом істориків, але І. П. Крип'якевичу належить заслуга опублікування повного тексту цього важливого свідчення про високий міжнародний авторитет українських козаків – “благородних і вольних лицарів, мужів хоробрих, володарів Дніпра і Чорного моря”. Іван Петрович Крип'якевич висвітлив значення документа, використавши надзвичайно широке коло джерел про

⁹ Там само. – 1913. – № 56. – С. 30.

¹⁰ Там само. – 1918–1920. – № 6?–64. – С. 87.

¹¹ Іванові Франкові в сорокаріччя його письменницької діяльності. Львів, 1914. (Записки НТШ, т. 117–118, стор. 107–110, 65–68). Публікація І. П. Крип'якевича здійснена за копією, внесеною до канцелярської книги польського канцлера Я. Задзіка (бібліотека Чарторийських, рукопис 365). Крім копій, вказаних у публікації, копія листа була також у Гданській міській бібліотеці (рукопис 1202, арк. 53).

міжнародні зв'язки “козацької республіки” та дипломатичну діяльність у Східній Європі в 20–30-х роках XVII ст.

Для успішного продовження досліджень з історії Запорозького війська необхідне було знайомство з архівами Москви. Ще наприкінці 1906 р. на засіданні археографічної комісії НТШ ухвалено звернутися до Петербурзької академії наук з проханням допомогти І. П. Крип'якевичу отримати дозвіл на працю в державних архівах Росії¹². Ця справа затяглася на кілька років, і лише в листопаді – грудні 1910 р. Крип'якевич зміг виїхати до Варшави і Москви. Результати поїздки обговорювались на засіданні археографічної комісії 8 березня 1911 р. У Варшаві було виявлено цікаві акти у відділах рукописів бібліотеки університету та магнатських збірок – Пшездзєцьких, Красінських, ординації Замоїських. Значення зроблених тоді копій документів зросло після Другої світової війни, коли значна частина варшавських колекцій була знищена окупантами. В Москві І. П. Крип'якевич виявляв матеріали про взаємини українського гетьманського уряду з Росією в середині XVII ст. (у фондах Архівів Міністерств закордонних справ та юстиції).

Головною метою археографічної подорожі до Варшави і Москви була підготовка до видання матеріалів з історії Визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького¹³. Зібрані матеріали мали утворити черговий том “Жерел до історії України-Русі”. Однак Перша світова війна і загарбання Галичини панською Польщею значно погіршили умови для наукової діяльності. Археографічна комісія НТШ не мала коштів для продовження публікації “Жерел”. Тому Іван Петрович вирішив розпочати хоча б невеликими частинами видання документів Визвольної війни, насамперед гетьманських універсалів Богдана Хмельницького. 1927 р. він опублікував п'ять автентичних універсалів великого гетьмана, а також один підроблений від імені Хмельницького лист, в якому висміювалась пихата і розбещена шляхта (Записки НТШ, т. 147, 1927, стор. 72–76). Велике значення мав надрукований тоді ж список універсалів Богдана Хмельницького і стаття з вдумливим аналізом гетьманських універсалів з точки зору дипломатики (там само, стор. 55–71). Наступного року вдалось опублікувати ще 13 листів Хмельницького, виявлених свого часу в Москві та Варшаві (неопубліковані листи Богдана Хмельницького 1630–1657 рр. – Записки НТШ, т. 149, 1928, стор. 173–189). Універсал від 15 березня 1657 року (про вільний проїзд киянам до Старого Бихова. де “порт сотворився”) було видано повторно і проаналізовано в одному з видань Всеукраїнської академії наук (Вольний порт у Старім Бихові. Науковий збірник історичної секції ВУАН за 1929 р., № 32, стор. 92).

І. П. Крип'якевич підкреслював, що для успішного розв'язання питання про формування української державності в другій половині XVII – першій половині XVIII ст. необхідні ґрунтовні джерелознавчі дослідження, укладення реєстру державних актів, каталогу визначних історичних діячів, розробка історії установ¹⁴. У цьому відношенні великий науковий матеріал було узагальнено в “Студіях над державою Богдана Хмельницького” (Записки НТШ, тт. 138–140, 144–145, 147, 1925–1931). З цієї серією пов'язана і розвідка “До історії українського державного архіву в XVII ст.” (Записки НТШ, т. 134–135, 1924, стор. 67–78), яка відкриває одну

¹² Хроніка НТШ. – 1906. – № 28. – С. 12.

¹³ Див. Записки НТШ. – 1928. – Т. 149. – С. 173.

¹⁴ Див. *І. Крип'якевич*. Остафій Астаматій (Остаматенко) український посол в Туреччині 1670-их рр. // Україна. – 1928. – Кн. 6. – С. 7.

з найважливіших сторінок історії архівістики у нашій країні. Дослідник показав тут, що Український державний архів виник у роки Визвольної війни українського народу в середині XVII ст. на основі козацького архіву, який існував набагато раніше. Це підтверджують, зокрема, відомості Я. Собеського про те, що козаки зберігали свій архів у м. Терехтемирові, мабуть, з 20–30-х рр. XVII ст. За часів Богдана Хмельницького козацький архів, по суті, перетворився в державний і зберігався під наглядом генерального писаря при гетьманській резиденції в Чигирині. На основі ряду джерел І. П. Крип'якевич висвітлює дальшу долю архіву Хмельницького, який залишився в Чигирині до часу об'єднання з архівом лівобережних гетьманів у 1676 р.

Крім актів до історії козаччини, І. П. Крип'якевич вивчав також нарративні джерела – мемуари і літописи. Їм присвячені окремі його розвідки: “Мемуари українців XVI–XVII ст.” (“Стара Україна”, 1924, № 9–10, стор. 126–132), “Голодівки на Україні XVII ст. Кілька літописних записок” (“Україна”, 1929, кн. 35, стор. 34–37), “Астрономічні явища в українських літописах XI–XVII ст.” (Збірник фізіографічної комісії НТШ, лип. 3, Львів, 1930, стор. 45–58). На широке коло читачів були розраховані статті про історичні джерела в львівських науково-популярних журналах: “Хто автор літопису Самовидця” (“Життя і знання”, 1934, № 9), “Записки Якова Марковича” (“Життя і знання”, 1935, № 9), “Каталог бібліотеки львівської Ставропігії з 1619 р.” (“Українська книга”, 1937, № 7). І. П. Крип'якевич співробітничав і з журналами, що виходили на Радянській Україні. З другого боку, на сторінках “Записок НТШ” він давав інформації про видання наукових установ УРСР, в тому числі і про археографічні дослідження.

В 1921–1923 рр. І. П. Крип'якевич був професором Українського таємного університету в Львові. У своїх лекціях та на заняттях семінару з історії України він звертав велику увагу на питання архівознавства та джерелознавства, заохочував студентів до самостійної праці над джерелами. Зокрема, на архівних матеріалах базувався реферат учасника семінару Івана Черевка “Похід Богдана Хмельницького в Галичину 1655 р.” (залишився в рукописі). Окремі розвідки учнів професора Крип'якевича можна знайти в “Історичному віснику” – літографованому в журналі студентів-істориків університету (№ 1–3), “Філософічна громада” (товариство студентів філософічного факультету, де навчались і історики) випустила також літографоване видання курсу лекцій І. П. Крип'якевича “Українська історіографія XVIII–XIX ст.”

У нарисах, присвячених окремим історикам, професор Крип'якевич наводив матеріали про збирання і публікацію архівних джерел Георгієм Кониським, Адріаном Чепною, істориками XIX ст. Також і в дальших історіографічних розвідках І. П. Крип'якевича належне місце займають “питання історії архівознавства та джерелознавства на Україні. Особливо цікава в цьому відношенні стаття “Археографічні праці Миколи Костомарова” (Записки НТШ, т. 126–127, 1918, стор. 105–140). Тут зібрано матеріали про працю Костомарова в архівах, схарактеризовано методи використання архівних джерел у його книгах, показано, внесок М. І. Костомарова в розвиток української археографії. На основі автобіографічних матеріалів Крип'якевич говорить про здійснення в 1837 р. двадцятирічним Миколою Костомаровим опису архіву Острогозького козацького полку, а також підготовку до друку найважливіших документів. Вивчення всіх публікацій Костомарова дало змогу показати розмах археографічної діяльності славетного історика, який залучив до своїх видань десять невідомих раніше

архівних колекцій з різних міст як на Україні, так і за її межами. Особливо докладно висвітлено заслуги Костомарова як видавця “Актів южной и западной России” (т. 1–9, 11–13). В додатку І. П. Крип’якевич наводить список архівних та рукописних збірок бібліотек, використаних у розвідках та публікаціях Миколи Костомарова. Список дає наочне уявлення про масштаби дослідження Костомаровим архівних джерел протягом усієї його наукової діяльності. Також і в статті “Михайло Максимович – історик” (Записки НТШ, т. 147, 1927, стор. 165–172) І. П. Крип’якевич особливо увагу звернув на розробку Максимовичем питань археографії. Він наводить погляди М. Максимовича на видавничу техніку, відзначає майстерність критики джерел у працях визначного представника української історіографії XIX ст.

Новий етап у науковій діяльності І. П. Крип’якевича відкрився після приєднання західноукраїнських земель до Радянської України. Він працює професором Львівського державного університету ім. Івана Франка, з 1951 р. – завідуючим відділом історії України Інституту суспільних наук, а в 1953–1962 рр. – директором цього інституту. В наукових записках, журналах, газетах публікуються численні статті Івана Петровича, присвячені історії боротьби українського народу за соціальне і національне визволення. Відзначимо серед них лише ті, які мають пряме відношення до джерелознавства: “Невикористане джерело до історії старої книги” (Науковий збірник бібліотеки Академії наук УРСР, ч. I, 1946), “Привлечь общественность к сбору документов и материалов о воссоединении украинских земель” (“Львовская правда” від 19 серпня 1949 р.). Джерелознавчі питання порушуються також у праці “Зв’язки Західної України з Росією до середини XVII ст.” (К., 1953), в якій розглянуто архівні матеріали про економічні та культурні взаємини західноукраїнських земель з Російською державою. Особливо велике значення має майстерний аналіз усіх наявних документальних звісток про перебування на Україні російського і українського першодрукаря Івана Федорова.

Багаторічні дослідження І. П. Крип’якевича з історії Визвольної війни українського народу підсумовано в капітальній монографії “Богдан Хмельницький”. Всебічна характеристика соціально-економічної та політичної історії України періоду Визвольної війни має величезне значення і для дальшого дослідження історичних джерел, що відносяться до цього періоду.

Згодом вдалось здійснити давній план І. П. Крип’якевича – видати документи Богдана Хмельницького. Працюючи в 1946–1948 рр. у Києві, професор Крип’якевич при сприянні М. Ткаченка виявив низку невідомих гетьманських універсалів. У результаті довгих років наполегливої роботи І. П. Крип’якевич та І. Л. Бутич підготували публікацію “Документи Богдана Хмельницького” (К., 1961). У ній зібрано всі відомі листи і універсали, видані самим Хмельницьким або від його імені. При підготовці збірника було використано понад 70 архівних фондів, що зберігаються як в нашій країні, так і поза її межами (в Польщі, Угорщині, Швеції, Німеччині, Австрії). В ряді рецензій місцеві і закордонні спеціалісти відзначили високий науковий рівень публікації, її величезне значення для нашої історичної науки. Своєрідним доповненням до збірки документів Богдана Хмельницького є здійснена академіком Крип’якевичем публікація двох листів Максима Кривоноса (“Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР”, 1965, № 2).

Цінним посібником для широкого кола істориків є праця І. П. Крип’якевича “Джерела з історії Галичини періоду феодалізму (до 1772 р.). Огляд публікацій”

(К., 1962). У вступній частині автор подає нарис розвитку археографії в Галичині. Вичерпний характер має перелік джерел до історії галицьких земель у складі Давньоруської держави та Галицько-Волинського князівства (X–XIV ст.). Проте найбільший за обсягом розділ присвячено періоду перебування Галичини під владою польських феодалів. Тут зібрано відомості про численні публікації, значна частина яких розпорошена в маловідомих виданнях XIX – початку XX ст. Книжка І. П. Крип'якевича є істотним внеском у розробку вузлових питань вітчизняного джерелознавства.

Для розвитку джерелознавчих досліджень чимале значення мають розвідки академіка Крип'якевича з допоміжних історичних дисциплін¹⁵. З 1961 р. І. П. Крип'якевич керує роботою семінару з питань архівознавства і спеціальних історичних дисциплін при ЦДІА УРСР у м. Львові. Окремі його доповіді на цьому семінарі були опубліковані пізніше на сторінках “Науково-інформаційного бюлетеня Архівного управління УРСР”: Топоніміка старого Львова (1964, № 5), Львівські бібліотечні знаки (1963, № 2). Ці роботи становлять значний інтерес для істориків-архівістів. Як відзначено, зокрема, в розвідці про екслібриси, найстаріші відомі українські суперекслібриси* виявлено на обкладинках актових книг львівських архівів магістратського і міського.

І. П. Крип'якевич брав активну участь в науково-методичній роботі архівів України, входив до складу наукових рад ЦДІА УРСР у м. Львові та Львівського облдержархіву, співробітничав в бюлетені “Архіви України”, збірнику “Історичні джерела та їх використання”. Він подавав постійну неоціненну допомогу дослідникам архівних багатств, дбайливо виховував молодих істориків, привчав їх сумлінно і методично правильно використовувати архівні матеріали.

Архіви України. – 1966. – № 3. – С. 20–26.

¹⁵ *Грабовецький В. В.* Наукові праці академіка І. П. Крип'якевича з архівознавства і допоміжних історичних дисциплін // Науково-інформаційний бюлетень АУ УРСР. – 1961. – № 6. – С. 79–82.

* Суперекслібрис – бібліотечний знак, витиснений на оправі книги.